

Tasavertaisena vai ulkopuolisena kansalaisena?

Marja Katisko

VTT Marja Katisko työskentelee tutkijana Diakonia-ammattikorkeakoulussa Helsingissä.

Monikulttuurisissa työyhteisöissä rakentuu kansalaisuus osallisuutena, jäsenyytenä ja mahdollisuutena¹

Johdanto

Kansalaisuutta tarkastellaan yleensä lainsäädännön, hallinnon, juridiikan ja politiikan kysymyksenä. Perinteisesti määriteltynä kansalaisuudessa on kyse valtion ja kunnan jäsenyydestä, sen ehdoista, oikeuksista ja velvollisuuksista, siis jäsenyydestä poliittiseen yhteisöön. (Lister 1990, 2; Harinen 2000, 27; Valokivi 2008, 50). Marshallin (1964) sosiaaliliberalismiin perustuva kansalaisuusteoria on klassikko, jonka on katsottu perustuvan kansallistalvion ihanteeseen. Tässä kansalaisuusteoriassa kansalaisuus perustuu laillisiin kansalaisoikeuksiin, sekä poliittisiin ja sosiaalisiin oikeuksiin. Turnerin (2001) mukaan marshallilainen jaottelu on kohdannut haasteita modernin ajan muutoksen ja globalisaation myötä, mikä kyseenalaistaa perinteisen kansalaisuuden ja nationalismin perusteet. Yksilöllinen määritelmä kansalaisuudesta ei enää riitä. Pelkkä juridinen asema suhteessa siihen valtioon, jossa yksilö elää ei anna kokonaisvaltaista kuvaa yksilön kansalaisuudesta. Kansalaisuuden sosiaalinen ja kulttuurinen ulottuvuus (ks. Velthuis 2002) ovat tärkeitä elementtejä kansalaisuutta määriteltäessä.

¹ Artikkelin perustuu kirjoittajan väitöskirjatutkimukseen (Katisko Marja 2011): Kansalaisuus työyhteisön arjessa. Maahanmuuttajien kertomuksia työelämästä. Sosiaali-tieteiden laitoksen julkaisuja 2011:9. Helsingin yliopisto.

Väitöskirjatutkimuksessani lähestyn kansalaisuutta neljällä eri tasolla: globaalilla, kansallisella, työyhteisöllisellä ja yksilöllisellä tasolla. Globalisaatio muodostaa tutkimukseni laajimman mahdollisen viitekehyksen. Olen ymmärtänyt lokaalin ja globaalien siten, että globalisaatio realisoituu paikallistasolla eli työyhteisön kaltaisissa pieniyhteisöissä. Globaali ei yksiselitteisesti hallitse paikallista, vaan kietoutuu siihen, kun se tulkitaan ja otetaan käyttöön työelämän jokapäiväisissä käytännöissä (ks. esim. Heiskala 1999, 23).

Suomalaista kotouttamispolitiikkaa linjaa 1.9.2011 voimaan tullut laki kotoutumisen edistämisestä (2010/1386). Lain kantava periaate on kotouttamispolitiikka, joka tukee maahanmuuttajien pääsyä suomalaisen yhteiskunnan täysivaltaiseksi jäseneksi. Kotouttamisasiat on siirretty valtionhallinnossa sisäasiainministeriöstä työ- ja elinkeinoministeriöön. Muutoksella korostetaan hallituksen näkemystä työelämän keskeisestä roolista kotoutumisessa uuteen maahan.

Työelämässä toimiminen muodostaa tutkimuksessani lähtökohdan siihen, millaiseksi kansalaisuus muodostuu jäsenyytenä, osallisuutena sekä mahdollisuutena. Kansalaisuus rakentuu siis työelämässä toimimisesta, josta työelämäkertomukset tuottavat tietoa.

Tutkimuksen keskeiset käsitteet, metodologia ja tutkimuskysymys

Kertomus ja skripti muodostavat tutkimukseni käsitteellisen pohjan. Skripti on tietoa, jota meillä on toistuvista arkielämän tilanteista (Schank & Abelson 1977, 41). Käsitteellisen skriptejä kulttuurisina tietorakenteina, jotka kuvaavat tilannekohtaisia ja stereotyyppisiä tapahtumasarjoja (Quinn & Holland 1987, 67). Kognitiivisen skriptin avulla yksilö jäsentää kokemuksiaan. Kulttuurinen skripti puolestaan tarkoittaa sitä, että skriptin muodot perustuvat vallalla oleviin tietämisen muotoihin, ja ne rakentuvat eri tavalla eri aikoina ja eri kulttuureissa. Työelämä on sosiaalisten ja kulttuuristen skriptien jäsentämä alue siten, että maahanmuuttajien työelämäkertomukset pohjautuvat yhtäältä tuttuihin skripteihin ja toisaalta poikkeavat niistä (ks. Herman 2002). Työelämässä toimiessaan maahanmuuttajalla on hallussaan toisaalta oma kulttuurinen skriptinsä työelämässä toimimisesta ja toisaalta suomalainen skripti. Tutkimuksen fokuksena on näiden kahden skriptin yhteentörmäykset sekä vaikeudet niiden ymmärtämisessä ja soveltamisessa. Tutkimuskysymykset ovat: Millaisten kulttuuristen skriptien avulla maahanmuuttajat kertovat työelämästä, millaisiin skripteihin maahanmuuttajat tukeutuvat kertomuksissaan ja miten skriptit toimivat työelämän arjessa. Millaiseksi muodostuu maahanmuuttajataustaisen henkilön kansalaisuus työyhteisössä toimiessaan.

Tutkimusaineisto ja analyysitavat

Tutkimusaineisto koostuu yhdeksästä Suomessa vakituisesti asuvasta ja työskentelevästä maahanmuuttajan työelämäkertomuksesta. Kutakin haastateltavaa haastateltiin 2–4 kertaa, joten tutkimusaineisto koostuu 26 haastattelusta.

Tutkimuksessa maahanmuuttajien työelämäkokemuksia lähestytään kertomuksen tutkimuksen kautta. Aineiston analyysissä en tarkastele yhden hengen haastatteluja yhtenä kertomuksena, enkä siten rakenna psykologisia henkilökuvia, joita vertailisin keskenään. Havaintoyksikkönä ovat siten kertomuksen ja puheen jaksot, ei haastateltava henkilö. Olen analysoinut tutkimusaineistoa ha-

vaitsemisen, tuntemisen ja toiminnan lähtökohdista käsin. Tutkimusaineiston järjestelmiseksi olen hyödyntänyt Deborah Tannenin (1993) ja William Labovin (1972) sekä Matti Hyvärisen (1994) odotusanalyysin menetelmää kulttuuristen skriptien paikantamiseksi. Lisäksi olen aineiston analyysiin käyttänyt David Hermanin (2002) käsitteitä kertomuksissa muodostuvista osallistujarooleista ja tapahtumalajeista. Lähtökohtana analyysissä on, että maailma, tapahtumat ja kokemukset eivät määrittäisi käytettävissä olevia prosesseja, vaan ne ovat aina puhujan ja kertojan omia kulttuurisesti ja yksilöllisesti ankkuroituneita valintoja.

Keskeiset tutkimustulokset

Työpaikan tasavertaiseksi kansalaiseksi tuleminen

Tutkimustulosluvuissa olen yhdistänyt empirian ja kansalaisuuden semantiikan. Olen käyttämäni kertomuksen tutkimusmenetelmien avulla jaotellut työelämäkertomukset niistä avautuvien kansalaisuutta koskevien näköalojen perusteella. Nämä näköalat koostuvat työyhteisön vuorovaikutuksesta ja työyhteisön hierarkiasuhteista, eettis-moraalisista työnteon periaatteista, yksilön omista selviytymisstrategioista sekä yksilön ja yhteiskunnan välisistä suhteista. Tutkimusaineiston analyysi osoittaa, että kotoutuminen jäsenyyden ja osallisuuden kokemisen suhteen on sidoksissa yhtäältä yksilön omaan työhistoriaan ja toisaalta siihen, miten muut ihmiset häneen suhtautuvat. Oma tapa tehdä työtä voi muodostua joko voimavaraksi, kahleeksi tai kriittiseksi perspektiiviksi työelämässä toimimisessa.

Tutkimuksen keskeisimmät tulokset liittyvät globalisaation ja arkielämän väliseen kuiluun. Suomessa on jo vuosia keskusteltu tulevasta työvoiman tarpeesta väestörakenteen muutoksen myötä sekä kansainvälistymisen myötä saatavasta kansantaloudellisesta hyödyistä. Tutkimusta varten haastateltujen maahanmuuttajien työelämäkertomukset kuitenkin osoittavat, etteivät makrotason edut esimerkiksi työvoiman liikkuvuuden suhteen kohtaa välittömästi tavallista kansalaista ja työyhteisön jäsentä. Useimmissa työelämäkertomuksis-

sa esiintyi puhumisen ja sanomisen kohta, jossa maahanmuuttajatyöntekijä joko uskaltaa puhua tai vaikenee. Joskus puhumisen rohkeus liittyi kielitaitoon, mutta enemmän rohkeuteen tulla nähdyksi ja olla osa suomalaista työyhteisöä. Tärkeän roolin suomalaisessa työyhteisössä saavat muut työntekijät, jotka joko puhuvat maahanmuuttajataustaisen kollegansa osaksi työyhteisöä tai vaikenevat hänet marginaaliin. Monessa työelämäkertomuksessa maahanmuuttajalle avattiin suomalaisen työelämän ja työyhteisön käsikirjoitus, tapa tehdä työtä, eikä niin kutsuttua skriptien vaihtoa tapahtunut.

Oleellista sanojan ja puhujan roolissa on se, että siihen liittyy toimijuus. Yhdistin työelämäkertomuksista rakentuvat tietoisuuden ja toimijuuden maisemat (Bruner 1986, 14; Hyvärinen 2010, 105) toimijuuden astetta jäsentävään aloitteen ja vastaanoton ulottuvuuteen. Useimmat kertomukset sijoittuivat tietoisuuden maisemaan, joka muodostuu siitä, mitä toimijat tietävät, ajattelevat ja tuntevat. Useimpien kertojien osallistujarooliksi muotoutui kokijan ja havaittajan rooli, joka sijoittuu toiminnan ulottuvuudessa vastaanoton puolelle. Siirtyminen toiminnan maisemaan (jota hallitsevat aikomukset, päämäärät, tilanteet ja keinot) ja kertojan roolista toimijaksi ja sanojaksi hyppääminen ei aineiston mukaan ole maahanmuuttajataustaiselle työntekijälle helppoa. Toiminnan maisemaan liittyy myös kuulijan roolissa oleminen, mutta tällöin rooli sijoittuu toimijuuden astetta jäsentävään vastaanoton ulottuvuuteen.

Sanojan rooli työyhteisössä voi aineiston mukaan liittyä kulttuuriseen skriptiin, joka käsittelee työntekijän ja esimiehen vuorovaikutuksen muotoja. Skripti tuottaa työntekijälle ja esimiehelle tietyt roolit, joiden mukaan heidän oletetaan toimivan. Tutkimuksessa haastatellut maahanmuuttajat ovat omaksuneet lähtömaissaan työhierarkian, jonka mukaan esimiehellä on pääsääntöisesti valtaa ja sen myötä myös sananvaltaa. Aineisto osoittaa, että työskennellessään Suomessa maahanmuuttajataustainen työntekijä tarvitsee paljon rohkeutta ennen kuin hän voi omaksua sanojan roolin toisaalta suhteessa esimiehiinsä, mutta ennen kaikkea suhteessa kollegoihinsa.

Tutkimusta varten haastattelemani Aisha ja Pihla osoittivat kertomuksissaan, kuinka he siirtyivät havaittajan roolista sanojan rooliin ja samalla hei-

dän toimijuutensa työyhteisössä kasvoi. Oleellista heidän kertomuksissaan oli myös suomalaisten kollegoiden rooli sanojina. Kertojat muistavat toisten ihmisten sanomiset ja koostavat ammatillista identiteettiään työntekijänä kollegoiden sanomisen kautta. Tällöin yksilön omakuva ei rakennu vain muista ihmisistä irrallisen yksilön tekoina ja ajatuksina, vaan jokainen tärkeä toinen liitetään sanomisen kautta osaksi omaa kokemusta ja kertomusta (ks. Hyvärinen 2010, 105). Pihlan kertomus uupumuksesta on esimerkki siitä, miten maahanmuuttajataustainen työntekijä voi ajaa itsensä umpikujaan toimiessaan toisten odotusten ja toisten käsikirjoitusten varassa kuin muu työyhteisö. Aishan ja Pihlan kertomukset osoittivat myös sen, että suomalaiset kollegat voivat olla tietämättään tärkeässä asemassa työyhteisön skriptin avaajina: kuuntelijoina, kysyjinä ja myönteisen palautteen antajina.

Ramin kertomuksessa maahanmuuttajatyöntekijän rooli puhujana ja sanojana on rajallinen. Rami kuvaa tilanteita työyhteisössä, jossa hän voisi puhua, mutta hän ei saa siihen mahdollisuutta. Hän kertoo työstä sairaalan osastolla ja tuo esiin, että suomalaisella kollegalla on enemmän sananvaltaa kuin maahanmuuttajataustaisella työntekijällä, kun on kyse esimerkiksi lääkkeenjaosta, omaisten kohtaamisesta ja työparin valinnan mahdollisuudesta. Ramin puheessa korostuu vahva tarkkailluksi ja epäilyksi tulemisen kokemus, jonka voi ajatella olevan kaukana täysivaltaisen jäseneksi tulemisen kokemuksesta. Sofian kertomuksessa suomalainen kollega toimii sanojan roolissa suomalaisen skriptin avaajana päiväkodin arkisessa tilanteessa koskien lapsen ja aikuisen vuorovaikutusta.

Puhujan ja sanojan roolista on kyse myös Zahran kertomuksessa, jossa suomalaiset kollegat avaavat suomalaisen hoitotyön skriptiä, jonka mukaan vanhusasiakkaalle olisi puhuttava äänekkäästi. Zahra kuitenkin vastustaa tätä annettua skriptiä ja pyrkii säilyttämään oman tapansa kohdata asiakas kuuntelemalla ja koskettamalla. Razia puolestaan ottaa hetkeksi sanojan roolin, mutta joutuu kuitenkin toimimaan suomalaisen kollegan skriptin mukaisesti.

Sorayan kertomuksessa suomalaiset kollegat vaikenevat jättämällä tervehtimättä tai silloin, kun haluavat kritisoida kollegaa. Maahanmuuttajataustainen työntekijä oppii vaikenemisen osana kulttuurista skriptiä. Soraya pohtii oman kulttuuri-

sen skriptinsä muutosta kohti vaikenemisen ja puhumattomuuden skriptiä: kun ei puhu, ei tarvitse odottaa, että työkaverit vastaisivat.

Työelämäkertomuksien jaksoissa esiintyvät esimerkit skriptien vaihtamisesta tai vaihtamatta jäämisestä tärkeissä työyhteisön tilanteissa ja kohtauksissa voisivat kannustaa keskustelemaan jopa käytännön sovelluksista sen suhteen, miten työelämässä pitäisi osata vaihtaa kokemuksia ja keskustella vaihtelevista odotuksista ja skripteistä. Työyhteisöissä laadittavat toiminta- ja työsuunnitelmat voisivat olla merkittäviä asiakirjoja, joissa auki kirjoitetut työn tekemistä koskevat skriptit olisivat muutakin kuin vain mappien täytettä: ne voisivat tarjota maahanmuuttajille aktiivisen subjektiaseman ja tukea aktiivista kansalaisuutta.

Haluan korostaa nimenomaan vuorovaikutuksellista prosessointia työtä koskevien skriptien tunnistamisessa ja vaihdossa. Työyhteisö on sosiaalinen yhteisö, jossa kansalainen toimii toisten kansalaisten kanssa. Suomalainen tapa ei aina ole se ainoa mahdollinen, mutta toisaalta myös erilaisista työkuultuureista tulevien työntekijöiden on hyvä tunnistaa omat työt koskevat kulttuurisesti muotoutuneet skriptinsä.

Tavoitteena aktiivinen kansalainen ja työyhteisön jäsen

Kansalaisuuden määrytykset kertovat, millaisessa yhteiskunnassa haluamme elää. Kansalaisuuspolitiikka ja käytännöt määrittelevät, ketkä hyväksytään yhteiskunnan ja Suomi-merkkisen kansallisuuden täysivaltaisiksi jäseniksi. Kansalaisuuspolitiikka vaikuttaa niin ulkomaalaispolitiikkaan, kotouttamispolitiikkaan kuin käsityksiin monikulttuurisuudesta (esim. Ronkainen 2006, 252—253).

Olen tutkimuksessani nostanut esiin hyvinvointikansalaisuuden rapautumisen sekä oikeuksiin perustuvan kansalaisuuden kritiikin. Oman aikamme republikanismi liittyy mielestäni aktiivisen kansalaisuuden käsitteeseen, jossa kansalainen nähdään velvollisuuksia omaavana ja aktiivisena toimijana. Ihmisten ryhmäjäsenyyksillä ei kansalaisuuden saamisen kannalta ole suurta merkitystä. Tärkeämpää on se, kuinka kukin yksilö pystyy osoittamaan olevansa aktiivinen ja tuottava yhteiskunnan jäsen.

Aktiivinen kansalaisuus ja kotouttaminen voidaan nähdä vuorovaikutuksellisenä prosessina siten, että kotoutuminen on sekä kansalaisuuden ehto että päämäärä. Kotouttamisprosessin päämääränä ja tavoitteena on se, että maahanmuuttaja työllistyy. Aktiivisuus työelämässä nähdään siis tavoitteellisenä tilana, jossa maahanmuuttaja osallistuu ympäröivän yhteiskunnan toimintaan ja kartuttaa näin yhteistä hyvää. Ristiriita syntyy silloin, kun etnisyyttä pidetään samanaikaisesti oikeutena ja yksilöllisenä valintana muiden vaihtoehtojen rinnalla.

Kun yksilön etnistä taustaa tarkastellaan mahdollisuutena ja toimintatapana näkökulma siirtyy yksilötasoa laajempiin konteksteihin. Työskennellessään suomalaisella työpaikalla maahanmuuttaja tuo tullessaan oman kulttuurisesti muotoutuneen käsityksensä ja tietonsa työn tekemisen tavasta, työmenetelmistä, vuorovaikutussuhteista ja työpaikan rooleista. Tutkimusaineistoni koostuu erilaisista kertomuksista yksittäisten maahanmuuttajien selviämisestä kulttuurien, kielten ja skriptien välisessä ristiaallokossa. Berger ja Luckmann (1966/1994) puhuvat sosiaalisesta tietovarannosta, joka syntyy, kasvaa ja välittyy sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Sekä maahanmuuttajataustaiten että kantaväestöön kuuluvien erilaisuuden tunnistaminen, tunnustaminen ja hyödyntäminen kasvattavat työyhteisön tasolla sosiaalista tietovarantoa. Työyhteisöt muodostuvat sosiaalisesta vuorovaikutuksesta, joissa skriptien vaihdosta voisi tulla arkipäiväistä aktiivista toimintaa. Oikeus olla toista mieltä ja kyseenalaistaa vallitsevia työelämän käsikirjoituksia on yhdenvertaisen työyhteisön perusta, jossa ei vältytä ristiriidoiltakaan. Erilaisuuden vastapainona olisi hyvä korostaa myös samanlaisuutta. Erilaisuuden lisäksi on kiinnostavaa myös se, mikä yhdistää ihmisiä yli rajojen.

Työelämän kokemuksilla ja työelämään rakentuvalla inklusioilla ja eksklusiolla on tärkeä rooli aktiivisen kansalaisuuden rakentumisessa. Tutkimusaineistoni osoittaa, että työelämän kokemukset kertomusten tarkka analyysi antaa uutta tutkimustietoa kansalaisuudesta osallisuutena, jäsenyytenä ja mahdollisuutena. Kertomuksen tutkimuksen välineillä on mahdollista kerätä pientä ja paikallista tietoa, jota hyödyntämällä monikulttuurisen työyhteisön jäsenillä on mahdollisuus oppia uutta sekä omasta että toisten kulttuureista. Työyhteisön

kannalta tämä merkitsee parhaimmillaan työmenetelmien kehittymistä ja parempaa työhyvinvointia. Maahanmuuttajat tuovat yhteiskuntaan palasen globaalia osaamista, joka muokkautuu ja muovautuu näin osaksi suomalaisten työyhteisöjen osaaamista.

Lähteet

- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (1994): *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen*. Tiedon- sosiologinen tutkielma. Helsinki: Gaudeamus.
- Bruner, Jerome (1986): *Actual Minds, Possible Words*. London: Harvard University Press.
- Harinen, Päivi (2000): *Valmiiseen tulleet*. Tutkimus nuoruudesta, kansallisuudesta ja kansalaisuudesta. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto.
- Heiskala, Risto (1994): *Sosiaalinen konstruktionismi*. Teoksessa Risto Heiskala (toim.) *Sosiologisen teorian nykysuuntauksia*. Helsinki: Gaudeamus, 146-172.
- Herman, David (2002): *Story logic: problems and possibilities of narrative*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Hyvärinen, Matti (1994): *Viimeiset taistot*. Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos. Julkaisu nro 6/1994. Tampere: Vastapaino.
- Hyvärinen, Matti (2010) *Haastattelukertomuksen analyysi*. Teoksessa Johanna Ruusuvuori, Pirjo Nikander & Matti Hyvärinen (toim.) *Haastattelun analyysi*. Tampere: Vastapaino, 90-118.
- Labov, William (1972): *Language in the inner city: studies in the black English vernacular*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press.
- Laki Kotoutumisen edistämisestä 2010/1386.
- Lister, Ruth (1990): *The Exclusive Society: Citizenship and the Poor*. London: Child Poverty Action Group.
- Lister, Ruth (1997): *Citizenship: Feminist Perspectives*. London: MacMillan Press.
- Lister, Ruth (2003): *Citizenship: Feminist perspectives*. Second Edition. New York: Houndmills. Palgrave Macmillan.
- Marshall; Thomas H. (1964): *Class, Citizenship and Social Development with an Introduction by Seymour Martin Lipset*. New York: Doubleday.
- Quinn, Naomi & Holland, Dorothy C. (1987): *Culture and cognition*. Teoksessa Holland Dorothy & Quinn Naomi (toim.) *Cultural models in language and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 3-42.
- Ronkainen, Jussi (2006): *Monikansalaisuus ja monimuotoistuva suomalaisuus*. Teoksessa Tuomas Martikainen (toim.): *Ylirajainen kulttuuri. Etnisyys Suomessa 2000-luvulla*. Etnisten suhteiden ja kansainvälisen muuttoliikkeen tutkimuksen seura ry:n julkaisuja. Tietolipas 212. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki: Hakapaino, 237-256.
- Tannen, Deborah (1993): *What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations*. Teoksessa: Deborah Tannen (toim.) *Framing in discourse*. New York: Oxford University Press, 14-56
- Turner, Bryan S. (2001): *The erosion of citizenship*. *British Journal of Sociology*, 52:189-209.
- Valokivi, Heli (2008): *Kansalainen asiakkaana*. Tutkimus vanhusten ja lainrikkokojien osallisuudesta, oikeuksista ja velvollisuuksista. Tampere: Tampereen yliopistopaino.
- Velthuis, Ruud (2002): *Why Should We Have Political Education*. *Lifelong Learning in Europe*. 4/2002, 214-220.